

ЯЛТИНСЬКА (КРИМСЬКА) 1945 РОКУ КОНФЕРЕНЦІЯ ДЕРЖАВ ВЕЛИКОЇ ТРИЙКИ І ВИХІД УКРАЇНИ НА МІЖНАРОДНУ АРЕНУ

У статті з висоти історичного часу аналізуються рішення Ялтинської конференції держав-лідерів антигітлерівської коаліції стосовно завершення Другої світової війни та повоєнного облаштування Європи і світу. окремо з'ясовуються чинники виходу України на світову арену та її участь у міжнародних відносинах.

Ключові слова: Ялтинська конференція, антигітлерівська коаліція, повоєнний устрій, Велика тройка, СРСР, США, Великобританія, Україна, ООН, Рада Безпеки.

В статье с высоты исторического времени анализируются решения Ялтинской конференции государств-лидеров антигитлеровской коалиции относительно окончания Второй мировой войны и военного обустройства Европы и мира. Отдельно раскрываются факторы выхода Украины на мировую арену и ее участия в международных отношениях.

Ключевые слова: Ялтинская конференция, антигитлеровская коалиция, послевоенное обустройство, Большая тройка, СССР, США, Великобритания, Украина, ООН, Совет Безопасности.

In the article from a height of historical time the decisions of anti-Hitler coalition leaders made at Yalta conference concerning the end of the Second World War and post-war arrangement of Europe and the world have been analyzed. Separately, the factors of Ukraine's output on the world arena and its participation in international relations have been revealed.

Key-words: Yalta Conference, anti-Hitler coalition, the post-war arrangement, the Great Troika, USSR, USA, UK, Ukraine, the United Nations Security Council.

У 2015 році світова спільнота відзначила кілька 70-річних ювілеїв – визначних дат для всього людства, які пов’язані із завершенням Другої світової війни. Одна з перших ювілейних дат – це 70-річчя Ялтинської (Кримської) конференції глав союзних держав та урядів антигітлерівської коаліції (так званої Великої тройки): СРСР, США і Великої Британії, що відбулася 4–11 лютого 1945 року. Тогочасна міжнародна конференція проводилася з метою координації планів щодо завершення розгрому нацистської Німеччини та її союзників, вироблення основних принципів післявоєнного облаштування світу.

Варто наголосити, що Ялтинська (Кримська) конференція була другою після Тегеранської 1943 р. та передувала наступній і останній Потсдамській

(Берлінський) середини 1945 р. В історичному контексті саме дві останні конференції Великої трійки поставили крапку в низці схожих міжнародних форумів: у Відні (1815), Берліні (1878) та Версалі (1919), на яких держави-переможці в руслі класичної геополітики спільно виробляли принципи нового світоустрою. У лютому 1945 р. на переговорах у Ялті були присутні: голова РНК СРСР Й. Сталін, президент США Ф. Рузвельт, прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчилль, а також керівники зовнішньополітичних відомств цих держав, начальники вищих воєнних штабів, дипломати, радники. Відбувалася конференція в Лівадійському палаці біля Ялти і за пропозицією У. Черчиля мала умовну назву «Аргонавт».

З висоти нинішнього часу фаховий аналіз дає підстави стверджувати наступне: незважаючи на серйозні ідеологічні та інші розбіжності між СРСР, з одного боку, США і Великою Британією – з другого, учасники конференції прийняли вельми важливі рішення, які загалом відповідали інтересам антигітлерівської коаліції та були підпорядковані встановленню й збереженню миру в повоєнні десятиліття. Дійсно, рішення, що були ухвалені в Ялті й згодом у Потсдамі, стали доленосними не лише для конкретного історичного часу – періоду завершення Другої світової війни. Дані рішення за своїм покликанням та змістом стали безпредентним явищем світового виміру. Завдяки саме їм утвердився стабільний світопорядок на наступні майже 50 років, а чимало з тих рішень залишаються й нині важливими складовими збереження мирної рівноваги держав на планеті.

Саме в Ялті 70 років тому глави трьох великих держав погодили актуальні поточні й перспективні плани стосовно завершення війни та повоєнного облаштування світу. Лідери країн-переможниць узгодили воєнні плани щодо остаточного розгрому спільногого ворога, а також домовилися про подальшу загальну політику стосовно Німеччини. «Нашою непохитною метою, – говорилося в комюніке, – є знищення німецького мілітаризму й нацизму і створення гарантій того, що Німеччина ніколи більше не зможе порушити мирне життя всього світу». Питання про майбутнє Німеччини, про її можливе

розчленування після розгрому, стосовно якого були розбіжності між Рузвельтом і Черчиллем, було передано на розгляд спеціальній комісії. На конференції Велика трійка прийняла такі рішення: про створення окупаційних зон у Німеччині й утворення контрольного органу з головнокомандувачами військ окупаційних держав; про виплату Німеччиною репарацій країнам, які постраждали від нацистської агресії, тощо.

Водночас Кримська конференція увійшла в історію й створенням Організації Об'єднаних Націй (ООН). Саме тоді було чітко визначено положення про те, що основою роботи її постійного органу – Ради Безпеки – стане принцип одностайності рішень провідних держав. Знаковою для нас була й та домовленість, за якою одними з держав-засновниць ООН разом із Радянським Союзом стали Україна та Білорусь як республіки СРСР, котрі найбільше постраждали від німецької окупації спільно з Союзом РСР зробили величезний внесок у розгром агресора.

Польське питання було одним із найскладніших з поміж обговорюваних на конференції. У підсумку партнери по переговорам досягнули угоди про повоєнне створення сильної демократичної Польщі; про реорганізацію польського уряду на широкій соціально-політичній базі; про встановлення кордонів Польщі на заході по Одеру й Нейсе, а на сході – по так званій лінії Керзона; про збільшення території Польщі на півночі й заході, що було конкретизовано згодом на Потсдамській конференції 1945 року. Тим самим узгоджувалися питання щодо узаконення передвоєнних територіальних надбань Радянського Союзу (для України це її західні області).

На Ялтинській конференції прийняли також рішення стосовно Югославії (рекомендації щодо ліквідації монархії і розпуску королівського емігрантського уряду в Лондоні), угоду з питань Далекого Сходу (передбачався вступ СРСР у війну проти Японії через 2–3 місяці після закінчення війни в Європі). При цьому визначалися такі умови: збереження наявного становища в Монгольській Народній Республіці; повернення СРСР Південного Сахаліну й усіх прилеглих до нього островів, відірваних від Росії внаслідок російсько-японської війни

1904–1905 років, а також передача Радянському Союзу всієї гряди Курильських островів; інтернаціоналізація торгового порту Дальній (Далінь), відновлення оренди Порт-Артура (Люйшунь) як воєнноморської бази СРСР, експлуатація разом із Китаєм Китайсько-Східної й Південно-Маньчжурської залізниць. Ці умови доповнили рішення Каїрської конференції 1943 р. її становили окремий документ під назвою «Кримська угода трьох Великих держав з питань Далекого Сходу».

Ялтинській конференції самою долею було призначено стати історичною. Адже сторони не тільки погодили майбутні бойові операції на європейському театрі воєнних дій, а й виробили загальну політику в умовах беззастережної капітуляції Німеччини. Великим досягненням узгодженеї дипломатії стало підписання Декларації про визволену Європу, в якій встановлювалися визначені принципи політики держав антигітлерівської коаліції стосовно народів, визволених від фашизму. Декларація підтвердила право народів ліквідувати залишки фашизму й нацизму, створити демократичні установи за власним вибором. Принагідно зазначу, що кожен із лідерів держав Великої трійки мав власні уявлення щодо засад демократії. Однак навіть спільнний документ держав-лідерів антигітлерівської коаліції ставав важливим досягненням і підтвердженням єдності у підтримці напряму майбутніх перетворень. Заява «Єдність в організації миру, як і у веденні війни» стала підсумковим документом конференції. У ній керівники СРСР, США й Великої Британії погодилися і надалі зберігати й зміцнювати мир.

Слід звернути увагу, що у роки повоєнного протистояння, а почали й нині, лунають закиди, нібито союзники поступилися радянському лідеру Й. Сталіну, а він вдало використав прихильність Ф. Рузвелльта та розбіжності останнього з піходами В. Черчилля. За нашою оцінкою, тут не враховано всієї повноти чинників. Навіть побіжний погляд на розклад сил союзників і їхню реальну роль у боротьбі з ворогами дає всі підстави говорити про адекватність ставлення союзників до Сталіна й відповідний вплив СРСР на прийняття рішень. Величезний авторитет та воєнна вага тогочасного Союзу РСР

сприймалися його партнерами по антигітлерівській коаліції як доконана реальність. І не врахувати цього, певно, було б явищем маломовірним.

Допоміжними аргументами на користь такої оцінки можуть слугувати й інші беззаперечні факти. Президент США й голова уряду Великої Британії з розумінням поставилися до того, що радянський керівник не зможе вийхати на зустріч за межі своєї держави. Як свідчить у своїх спогадах В. Черчилль, президент Ф. Рузвелт «з радістю погодився прилетіти в Крим і зустрітися в Ялті, яка йому здається найзручнішим місцем на Чорному морі». Президент телеграфував англійському прем'єр-міністру: «Я все ще сподіваюся, що воєнне становище не завадить маршалу Сталіну зустріти на півдорозі».

Союзники розуміли, що вони одержують унікальний шанс встановити свої правила світоустрою: вперше в історії в руках усього трьох супердержав перебувала практично вся Європа і не лише вона. Тож вельми спокусливою й разом із тим нагальною була потреба провести нові державні кордони на території, яку ще недавно контролював гітлерівський Третій рейх. Заразом потрібно було встановити неофіційні, але загальновизнані всіма сторонами демаркаційні лінії між сферами впливу союзників.

Ця робота загалом була почата ще в Тегерані. Пізніше, у жовтні 1944 року, як пише у своїх мемуарах прем'єр-міністр Великої Британії В. Черчилль, на зустрічі з господарем Кремля він запропонував відсотки впливу СРСР і Британії (у згоді з США) щодо відповідних країн, які ще були окуповані Німеччиною. Й. Сталін погодився з цими пропозиціями і, як потім з'ясувалося, дотримувся домовленостей та не спокушався їх порушити стосовно окремих країн Європи, де ситуація видалася у повоєнні роки сприятливо.

Лідери трьох Великих держав розуміли, що після поразки спільнного ворога вимушене об'єднання зусиль західних країн і радянських більшовиків утратить усілякий сенс. Імперативно постала потреба у процедурах, що могли б гарантувати хоча б відносну непорушність нових розмежувальних ліній на карті світу, нових офіційних кордонів на європейському континенті.

Тому в Ялті підписали декларацію про визволену Європу, що визначала принципи політики переможців на відвоюваних у країн ворожого табору територіях. Вона припускала, зокрема, відновлення суверенних прав народів цих територій, а також право союзників спільно допомагати цим народам «поліпшувати умови» для реалізації цих самих прав. Утім, ідея спільної допомоги, як і очікувалося, не стала реальністю: кожна держава-переможниця мала владу лише на тих територіях, де розташовувалися її війська.

В Ялті троє лідерів досить добре впоралися з визначенням кордонів визволених держав Європи. Сталіну, Рузвельту й Черчілью вдалося знайти спільну мову практично з усіх питань. Більше того, історичні документи свідчать, що особливо важких, нездоланих суперечок щодо більшості з них не виникало. СРСР одержав західний кордон із Польщею по так званій лінії Керзона, встановленій ще 1920 року. Фактично було відновлено довоєнний кордон, коли Німеччина і Радянський Союз розділили Польщу відповідно до Пакту Молотова–Ріббентропа.

Як зазначалося, польське питання на конференції було одним із найскладніших. Союзники були єдині в праґненні досягти угоди про повоєнне створення сильної демократичної Польщі. Однак виникали суперечності щодо реорганізації польського уряду на широкій соціально-політичній базі. Певні дискусії велися стосовно встановлення східного й західного кордонів Польщі. Але, так би мовити, пакетний підхід до всіх питань повоєнного облаштування Польщі сприяв узгодженню різних бачень розв'язання проблеми Сталіним та Черчиллем.

Особливе значення Ялтинської конференції Великої трійки полягає й у тому, що саме на ній остаточних обрисів набула ідея Організації Об'єднаних Націй. Союзники – хто більше, хто менше – розуміли важливість створення міждержавної чи навіть міжнародної організації, здатної запобігти спробам змінити встановлені кордони та межі сфер впливу. Саме на конференціях переможців у Тегерані й Ялті та на проміжних переговорах у Думбартон Оксі –

старовинній садибі Вашингтона – були вироблені концептуальні засади майбутньої Організації Об’єднаних Націй.

В Ялті союзники, так би мовити, розподіляли портфелі – формували кількісні та якісні підходи до функціонування майбутньої ООН, визначали держави, які матимуть статус постійних членів Ради Безпеки та які матимуть право вето, і дискутували, а то й торгувалися щодо кількості радянських республік, котрі мали право бути членами ООН. І саме в Ялтинських документах зявилася дата початку Сан-Франциської конференції, яка протягом двох наступних місяців напрацювала Статут ООН, – 25 квітня 1945 року. Саме ООН і стала символом та формальним гарантом післявоєнного світпорядку, організацією авторитетною і навіть досить ефективною в розв'язанні міждержавних проблем.

Держави-переможниці висловилися за продовження співробітництва, здійснюваного в роки війни. Для цього вони визначили також його механізм: постійні консультації міністрів закордонних справ держав. Тож усі рішення Ялтинської конференції були спрямовані на якнайскоріший розгром агресорів та унеможливлення або запобігання в майбутньому воєнних зіткнень чи широкомасштабних воєн на континенті й у світі.

У науковій літературі побутує твердження про те, що Сталін під час Ялтинської конференції, як і в Тегерані, вправно користувався розбіжністю поглядів англійців і американців і довірою Рузельта. Дехто стверджує, що протягом тижня переговорів саме на користь СРСР було вирішено низку фундаментальних питань: принципів діяльності ООН, східних кордонів Польщі та її повоєнного управління тощо.

Є й інші факти. Й. Сталін прийняв пропозицію американського президента про те, що «постійний член Ради Безпеки не може користуватися правом вето при розгляді конфлікту, в якому він бере участь». На думку Рузельта, радянська позиція була «великим кроком уперед, який буде позитивно сприйнятий народами всього світу». В обмін на ці поступки, незначні в очах Радянського Союзу, але важливі для американського президента з погляду

формування нової рівноваги післявоєнного світу, СРСР домоглася бажаних результатів у питанні членства радянських республік в ООН. Якщо раніше Радянський Союз вимагав для себе на попередніх переговорах про формування цієї міжнародної організації 16 місць – для всіх союзних республік, то в Ялті задовольнився чотирма, а згодом і трьома місцями (СРСР, Україна й Білорусія).

Слід особливо наголосити, що на Кримській конференції СРСР досяг піка своєї могутності, апофеозу міжнародного впливу. З формальної точки зору згодом (наприклад, у 70-і роки) Москва, що володіла величезним ядерним арсеналом і контролювала приблизно половину світу, була значно сильнішою. Однак ніколи геополітичні праґнення Кремля не трунувалися на такому реально міцному фундаменті, як у лютому 1945-го. Союзники нехай і без ентузіазму, але визнали свою залежність від Сталіна і його моральне право, зароблене кров'ю мільйонів радянських людей, на участь у глобальному розділі сфер впливу. Такого в подальшому більше не траплялося в повоєнній історії.

Допоміжним підтвердженням тогочасної сили, навіть могутності СРСР слугують міркування В.Черчилля стосовно непосильності одноосібно здійснювати окупацію західних теренів Німеччини у випадку реалізації підходу Ф.Рузвелта, що США обмежиться двома роками присутності на окупованій території. Черчиль пише у своїх спогадах, «якщо американці покинуть Європу, Англія повинна буде одна, без сторонньої допомоги окупувати всю західну частину Німеччини. Така задача була б нам вельми не по силам. Саме тому на початку нашого засідання 6-го лютого я наполягав на тому, що французи мають розділити з нами тяжку участь...»

В той же час коли Сталін на запитання Черчіля давав оцінку діям тогочасної Німеччини, яка все ще тримала танкові дивізії у Будапешті, сказав, німці так і «не зрозуміли, що більше не є світовою державою й не можуть тримати війська там, де їм заблагорозсудиться». Іншими словами, за оцінками цих реально мислячих політиків, лише могутня світова держава може дозволити собі нести нелегку ношу – тримати війська там, де є потреба чи

необхідність. Як показав наступний перебіг подій, тогочасний Радянський Союз міг собі дозволити таку політику.

В умовах все більшої поляризації світу конкретна політика держав- переможниць призвела в наступні роки до утворення блоків, конфронтації, у першу чергу навколо німецького питання, і «гарячої» війни в Кореї. Після зіткнень 1945-1946 рр. «холодна війна» ввійшла у свою активну фазу влітку 1947р. Саме тоді світ розколовся на два антагоністичних блоки. Утім, посилення напруженості завжди вміло дозувалося і з однієї, і з іншої сторони в залежності від того, як кожен табір бачив свою сферу впливу й оцінював свою волю до опору.

Слід однозначно наголосити, що загалом у юдощину інтересів радянського керівництва, його міжнародної політики лягав вихід України та Білорусі як суб'єктів на міжнародну арену. Водночас це було й визнанням реального внеску наших народів у розгром ненависних загарбників. А наближення перемоги в Другій світовій війні ставило на порядок денний врегулювання терitorіальних проблем та кордонів держав. За цих умов з метою показати переконливіше світовій громадськості терitorіальні надбання СРСР не як анексії, а як «возз’єднання» сталінське керівництво вирішило саме так. На думку господаря Кремля, ліпше було мати реальні квазісуверенні суб’єкти цих «возз’єднань» – Білоруську та Українську РСР, чиї етнічні землі певний час перебували в складі Польщі, Румунії, Чехословаччини. За таких умов сам Радянський Союз, до якого власне присідувалися ці етнічно однорідні території, нібито відходив на другий план. За тих чи тих умов, навіть суперечок, сам Кремль і його господарі могли би взяти сан тритійських суддів.

Поряд з цим, розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин мало значно посилити вплив СРСР у світовій політиці. Тож боротьба за майбутні голоси в ООН також стала вельми дієвою спонукою прихильності союзного керівництва до відновлення прав України й Білорусії на зовнішньополітичне представництво.

Варто зазначити, що серед держав колишнього СРСР лише наша країна й тогочасна Білорусія стояли біля витоків вироблення основоположних документів, зокрема Статуту ООН, впливали й надалі відповідно мірою на розв'язання міжнародних проблем. Як відомо, 6 травня 1945 року українська делегація прибула до Сан-Франциско на установчу конференцію ООН. Делегацію очолював Д. Мануйльський – тогочасний голова Народного комісаріату закордонних справ України. Долучившись до роботи, Д. Мануйльський очолив 1-й комітет конференції, який мав підготувати текст преамбули, тобто вступу та першого розділу Статуту міжнародної організації – «Цілі та принципи». Членами різних комісій і комітетів були й інші представники української делегації: І. Сенін, О. Папладін, В. Бондарчук, М. Петровський, П. Погребняк.

Вельми важливо, що Україна однією з перших підписала Статут, ставши державою–засновницею ООН на рівні ще з 50 країнами. Нині членами цієї авторитетної міжнародної організації є близько 200 держав. На першій сесії Генеральної Асамблей ООН Україну обрали до складу Економічної і Соціальної рад Об'єднаних Націй.

Українська РСР упродовж усіх наступних років була активним членом ООН, брала участь у роботі різних її формувань та міжнародних організацій. УРСР 1945-го року стала членом Міжнародного суду, 1946-го – Всесвітньої організації охорони здоров'я, 1947-го – Всесвітнього поштового союзу, 1948-го – Всесвітньої метеорологічної організації, 1954-го – Міжнародної організації праці (МОП) і ЮНЕСКО, 1956-го – Європейської економічної комісії, 1957-го – членом МАГАТЕ. Українські дипломати в 1950-х роках працювали в 16 міжнародних організаціях, підписали 60 мирних угод та міжнародних конвенцій.

Важливим є й те, що після Другої світової війни переважна більшість українських етнічних земель опинилася у складі УРСР. Згідно з рішеннями в Ялті, державний кордон Польщі на сході проводився по так званій лінії Керзона. Фактично це означало визнання принципу етнічного кордону між

Польщею та Україною, що істотно зміцнювало стратегічні позиції СРСР у Східній Європі. Для Західної України це означало остаточне входження до складу УРСР.

Вирішилася й доля Закарпаття. 29 червня 1945 року підписано радянсько-чехословацький договір про включення Закарпатської України до складу УРСР. У листопаді того ж року його ратифікували Національні збори Чехословацької Республіки та Президія Верховної Ради СРСР, а 22 січня 1946 року утворюється Закарпатська область із центром у місті Ужгороді. Разом із нею до західних областей входять: Волинська, Дрогобицька (1959-го об'єднана з Львівською), Львівська, Рівненська, Тернопільська, Станіславська (1962-го перейменована на Івано-Франківську), Чернівецька, Ізмаїльська (1954-го увійшла до складу Одеської області). Тож по завершенню Другої світової війни територія України зросла більш як на 58 тисяч квадратних кілометрів.

Слухно підкреслю, що вихід України суб'єктом на міжнародну арену позначився її активною діяльністю. У липні 1946 року українська делегація бере участь у Паризькій мирній конференції, у лютому 1947-го укладає мирні договори з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією. Показово, що 1948-го року під час Дунайської конференції, на якій розглядалися права судності плавства річкою Дунаєм, українська делегація, підтримавши позицію делегації СРСР, виступила за скасування конвенції 1921-го року, що забезпечувала привілеї в цьому регіоні недунайським державам: США, Великої Британії та Франції.

Отже, Україна своїми конструктивними підходами, активною участю у міжнародних справах ще за радянських часів досягла досить високого визнання світової спільноти. Зокрема, на 1948–1949 роки її було обрано до складу головного органу ООН – Ради Безпеки – непостійним членом. У другому УРСР обирається непостійним членом Ради Безпеки ООН уже на 1984–1985 роки. Українська делегація в ООН нерідко ініціювала пропозиції, які мали потужну підтримку більшості держав-членів міжнародної організації.

Нерідко можна почути твердження про те, що Україна за радянських часів реально не була сувереною, тому її участь у роботі ООН від самого початку мала формальний характер. Проте це твердження є однобоким, воно не враховує всіх чинників. Вплив Кремля, звісно, обмежував самостійність української дипломатії у прийнятті рішень. Однак основна мета, якій підпорядковувалася діяльність України в ООН, цілком відповідала Статутові цієї міжнародної організації, головним покликанням якої було і залишається збереження миру на планеті.

Нині історичне значення Ялтинської конференції 1945-го року істотно переосмислюється. Загальновідомо, що сучасний світоустрій, система міжнародних відносин доволі нестабільні та малопередбачувані. Ймовірно, вони взагалі є лише переходіною стадією до іншого, нового етапу, оновленої системи. Про це свідчать і виклики, які нині постали перед Україною і світом. Україна як спадкоємиця Ялтинських рішень, як держава, котра зазнає агресії сусідньої країни, покликана стати однією з держав-лідерів, які обстоюють серед світового співтовариства імперативну потребу формування виважених демократичних і реалістичних зasad світоустрою.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.

1. Израэльян В. Л. Дипломатия в годы войны (1941 – 1945). М., 1985.
2. Черчиль У. Вторая мировая война. М., 1991. Кн. 3. Т. 5–6.
3. Вторая мировая война: два взгляда. – М., – 1995.
4. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: Сб. документов. Т. 4: Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февр. 1945 г.). М., 1984.
5. Самсонов А.М. Вторая мировая война.1939 – 1945. – М – 1990;
6. Волков Ф.Д. Тайное становится явным – М. – 1989; Презектор Д.М. Фашизм: Путь агрессии и гибели. – М. 1989;
7. От Мюнхена до Токийского залива. Взгляд с Запада. – М. – 1992.
8. Васильева-Чекаленко Л.Д. Украина в международных відносинах (1944 – 1996) – К. – 1998.
9. История Новейшего времени стран Европы и Америки. – 1945 – 2000 гг. – М. – 2003.
10. Кудряченко А.І. Визначна подія світової історії. Про Ялтинську (Кримську) конференцію 1945 року // Трибуна. – К., 2005, - № 1 – 2, - С.17 – 19.
11. Кудряченко А.І. Ялтинська конференція держав Великої трійки і вихід України на міжнародну арену // Віче. – 2015. - № 5. – С.25 – 27.